

Бяалгнэ нэрнэ олн то

Халымг келд бяалгнэ нэрнэ олн то бурдэгч кесг зүсн залгэлтс баян. Эн олн-зүсн залгэлтс бяалгнэ нэрнэ таардг эврэнн шишлн зокалта. Эн зокалин эвлхлэ, олн то медулгч залгэлтс бяалгнэ нэрнэ буруггар нийлд, умшсн, бичсн цагт эндү гаргыдад баян.

Ода, шишлн школд халымг кел заалжах багширт, халымг кел дасдях сургъульчирт эн то бурдэгч залгэлтсн бяалгнэ нэрнэ нийцдг зокалинг лавар медж авх бачм төр гарчана. Юнъгад гихлэ, хаджгърар дасниг чиклснэс, чикэр даснэ амр болдг, тер учрар эн халымг келнэ чик бичлгнэ нег бачм төриг шулуугъар хагългнд дамшлтга багшир орлц зовтэ.

Эн төр бачм болдг учрнэ:
1. Мана литературн (урн) келиэс отгудин (диалектн) кели овэри. Улгүрлхд: Күүкд гихин ормд күүкс гилж Лагана, Далвнъгин, Халымг базра улс келнэ. Тедү метэр эмгн-эмгс, овгн-овгс, мори-морс гилж келчхэнэ (чикэр келхлэ эмгд, овгд, мбрд).

2. Даянэ бич барлгдсн халымг келинэ грамматикс эн төриг икэр оньгснмн уга, тер дотр барлгдсн тер дектрмүл чигн уга, эс гихлэ эндү чигн харгнэ (улгүрлхд, хуц-хуцмуд гилж йовна, эннэ чик, түүнэ оврнэ хуц-хуц гилж баян).

Олн то бурдлгнэ зокалинэ мелхин кергтэ, бяалгнэ нэрнэ ямаран багмудт хувагдгнэ оньгсх кергтэ.

I. Олн тоогнэ „С“ гилд залгэлт

1. Эгшг аягъяр тэгссн бяалгнэ нердлэ „С“ гилд олн тоогнэ залгэлт нийцнэ. Эн үгмудин чилгч ань нургълдг ударлгтга (уданар татдг соньсгднэ). Улгүрлхд: ноха-нохас, гаха-гахас, така-такас, дора-дорас, мого-могъас, шагъа-шагъас, маля-маляс, залу-залус, буту-бутус, бурү-бүрус, таава-таавас.

2. Ардан тургн эгшгтэ (ардан кинтэ) хадврмудар тэгссн үгмудлэ „С“ гилд залгэлт бас нийцнэ. Улгүрмуднэ: шалг-шалгс, бахн-бахнс, күрн-күрнс, тулг-тулгс, брк-бркс, лавк-лавкс, шулм-шулмс, берн-бернс, пионерк-пионеркс, комсомолк-комсомолкс.

Орс келнэс орсн „К“ гилд суффикстэ (пионерк, комсомолк, лавк, точк, машинистк) үгмудлэ „С“ гилд залгэлт нийцдг учрнэ—эн үгмуд „А“ гилд чилгчэн геесн бийнэ ардан кинтэгъяр келдлгнэ. Эн

багин үгмудиг келд чинь-нхлэ, үгин чилгчднэ тургн эгшг „А“ (ки) соньсгдгнэ (шалг, күрн, пионерк) уданар татдг келдг, сургъульчириг икэр оньгүлдж, теднд медулх кергтэ. Эн ки (а) „С“ гилд залгэлт немгдсн бийнэ лавта соньсгднэ (шалг-с, күрн-с, рамк-с). Эн арднэ соньсгддг тургн эгшгнэ (кинэ) геесдрдг үгмудлэ муд-мүд гилд залгэлтсн нийцнэ (цан-цанмуд, чон-чонмуд, зан-занмуд, хуц-хуцмуд, буур-буурмуд).

II. Олн тоогнэ „Д“ гилд залгэлт

Омнэн тургн эгшгтэ (омнэн кинтэ) „Н“ гилд аягъяр тэгссн үгмудлэ „Д“ гилд олн тоогнэ залгэлт нийцнэ. Эн чилгч „Н“, үг хуорхлэ амрар геесдрнэ (мбрн-мбрд, мбрэр, мбртэ). Улгүрмуднэ: мбрн-мбрд, кууки-кууки, эмгн-эмгд, хотн-хотд, деесн-деесд, даясн-даясд, овгн-овгд, балгсн-балгсд, гбрэсн-гбрэсд, нургн-нургд, цаасн-цаасд.

Эн багур бичнэн лавар соньсгддг эгшгтэ „Н“ гилд аягъяр чилсн эврэ келнэ болн оруд үгмуд бас орна (темэн-темэд, хон-хонд, вагон-вагод, машин-машинд).

III. Олн тоогнэ „муд-мүд“ гилд залгэлтс

Эн залгэлтс хату болн джобли хадврмудар тэгссн үгмудлэ нийцнэ.

Улгүрмуднэ: арл-арлмуд, кевс-кевсмуд, герл-герлмуд, оньс-оньсмуд, уул-уулмуд, галгалмуд, хад-хадмуд, үкр-үкрмуд, хуц-хуцмуд, бух-бухмуд, буур-буурмуд, чон-чонмуд, зан-занмуд, цан-цанмуд, бригадмуд, отрядмуд, столмуд, карандашмуд; табельмуд, тетрадьмуд, шинельмуд, госпитальмуд.

IV. Олн тоогнэ „уд-үд“ гилд залгэлтс

„Г“ гилд аягъяр нег тоодан тэгссн үгмуд олн тоодан „уд-үд“ гилд залгэлтс орулж авна. Улгүрлхд, худг-худгуд, зург-зургуд, тайг-тайгуд, церг-цергүд, сүрг-сүргүд, бадг-бадгуд, хасг-хасгуд, хэзг-хэзгуд, зусг-зусгуд, тблг-тблгүд, бббрг-бббргүд, үзг-үзгүд, ширдг-ширдгүд, шург-шургуд, саадг-саадгуд, халымг-халымгуд.

V. Олн тоогнэ „гуд-гүд“ гилд залгэлтс

Кемр бяалгнэ нэрн „Н“ гилд садрхан доньгяр келддг хадврар тэгссн болхла, „гуд-

гүд“ гилд залгэлтс ирлж нийцнэ. Улгүрмуднэ: ань-аньгуд, арслнэ-арслнэгүд, болн-болнэгүд, зуслнэ-зуслнэгүд, сонь-соньгүд.

Эн залгэлтд баях „Г“ гилд а үгин хуас нийлүлгч а болдмн.

Кемр үг „НБ“ гилд аягъяр тэгсхлэ, деернэ немгдсн хуас эгшгяр эклшг зовтэ. Тегэд эн „Г“ нийлүлгч хадвр гилд нерэдгдх зовтэ. Улгүрлхд: ань-ар биш, ань-гар; ань-ур биш, ань-гур; ань-уд биш, ань-гуд (зуг аньлэ, аньта, аньд).

VI. Олн тоогнэ „чуд-чүд“ гилд залгэлтс

Эн заалгэлтсн нийцдг үгмуд „ямаран?“ гилд сурврт хэру бгдг (чинрлгч нердэс) үгмудэс бурднэ. Улгүрлхд: багь-багьчуд, улан-улачуд, ик-икчүд, сэн-саячүд, му-муучуд, цагван-цагьячуд, хархарчуд, байн-байачуд.

VII. Олн тоогнэ „нр“ гилд залгэлтс

1) Эн „нр“ гилд залгэлт куунэ үүлдвр (профессий) медулгч „Ч“ гилд ардан кинтэ залгэлтсн нийцнэ: хбчнр, адучнр, малчнр, эичнр, үкрчнр, тоочнр, даячнр, загьсчнр, биччнр, зурачнр, закрачнр, кбдлмшчнр, дуучнр.

2) Төрл-төрс нерэдгч үгмуд бас эн залгэлт авна: ахнр, дүүнр, эгчнр, үйнр, авнр, ээджнр, авгнр, зеенр, нахчнр, ажичнр, овкнр.

3) „Ц“ (ец) гилд суффикстэ олн чинртэ оруд үгмуд бас эн залгэлт авна: балгийчнр, ленинчнр, республиканчнр, американчнр, комсомольчнр.

4) „Т“ гилд аягъяр тэгссн чинртэ, куунэ үүлдвр медулгч оруд үгмудлэ нийцнэ: депутатнр, мотористнр, коммунистнр, велосипедистнр.

Олн то медулгч „муд-мүд“ гилд залгэлтнй ормд „С“ гилд залгэлт эндүгъяр бичгдлг йовдлмуд харгвад баян. Эн койр зүсн залгэлтсн овэричнэ мелх кергтэ. „Муд-мүд“ гилд залгэлтс бүтү болн буру хайлэсн (хадврар тэгссн) нийлврнн хбон ирнэ. Улгүрнэ: цар-цармуд, кбл-кблмуд, баатр-баатрмуд, карандаш-карандашмуд. Цар, кбл, карандаш гисн үгмудин чилгч хадврмудин хбон „муд-мүд“ гилд залгэлтсн бичн ки (түргн эгшг а) уга болх зовтэ. Эн үгмудиг тодрхагъяр келд, ягъдг соньсгдгнэ шинджих кергтэ.

Зарм үгмуд үгин чилгчд ки баядг бийнэ. „муд-мүд“ гилд залгэлтсн бичн тер ки (түргн эгшг) геесдрнэ: бух-бухмуд, цан-цанмуд, хун-хунмуд.

Эн учрар, оруд үгмуд (улгүрлхд: цех, шкаф, стол), олн тоод хувархлэри „муд-мүд“ гилд заалгэлтс авх зовтэ, юнъгад гихлэ, эн үгмудин чилгчд түргн эгшг (дахсн ки) уга, улгүрлхд: шкафмуд (шкафс биш), цехмуд (цехс биш), столмуд (столс биш), клубмуд (клубс биш), героймуд (геройс биш), трамваймуд (трамвайс биш).